

159.9.072

Модифікація семантичного диференціалу для дослідження особистісної ідентичності у студентської молоді

Павленко В. М., Джабарова Л. В.
lilidz84@gmail.com

У статті запропоновано удосконалення понятійного апарату для дослідження та аналізу особистісної ідентичності. Виділені поняття «інтегрованої особистісної ідентичності», «темпоральної ідентичності», «просторово-діяльній ідентичності», «ступеню консолідації» ідентичності, запропонований спосіб їх операціоналізації та інтерпретації. Описується модифікація методу семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності. Наведені та проаналізовані результати емпіричного дослідження особистісної ідентичності у студентської молоді на основі запропонованої модифікації. Виявлена подібність структури усіх видів особистісної ідентичності, де найбільш позитивними характеристиками завжди є емоційно-ціннісні якості. Ступінь консолідації темпоральної ідентичності є нижчим в порівнянні з просторово-діяльною ідентичністю.

Ключові слова: семантичний диференціал, модифікація, особистісна ідентичність, темпоральна ідентичність, просторово-діяльній ідентичність, ступінь консолідації ідентичності, інтегрована особистісна ідентичність.

В статье предложено усовершенствование понятийного аппарата для исследования и анализа личностной идентичности. Выделены понятия «интегрированной личностной идентичности», «темпоральной идентичности», «пространственно-деятельностной идентичности», «степени консолидации» темпоральной и пространственно-деятельностной идентичности, предложен способ их операционализации и интерпретации. Описывается модификация метода семантического дифференциала для изучения личностной идентичности. Приведены и проанализированы результаты эмпирического исследования личностной идентичности у студентов на основе предложенной модификации. Выявлено подобие структуры всех видов личностной идентичности, где наиболее позитивными характеристиками всегда являются эмоционально-ценностные качества. Степень консолидации темпоральной идентичности более низка по сравнению с пространственно-деятельностной.

Ключевые слова: семантический дифференциал, модификация, личностная идентичность, темпоральная идентичность, пространственно-деятельностная идентичность, степень консолидации идентичности, интегрированная личностная идентичность.

The article suggests the improvement of a set of concepts for investigations and personal identity analysis. There were selected the concepts: «Integrated personal identity», «Temporal identity», «Spatially active identity», «Stage of consolidation», identity, a method for their operationalization and interpretation is proposed.

The article described modification of semantic differential method for personal identity studying. We presented and analyzed results on empirical investigation of personal identity among students which was based on suggested modification. The similarity of the structure of personal identity types is detected. The stage of temporal identity consolidation is less in comparison with spatially active identity.

Key words: semantic differential, modification, personal identity, temporal identity, spatial activity identity, degree of identity consolidation, integrated personal identity.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства принципово змінює об'єктивні умови життєдіяльності людей і критерії їх самовизначення. В умовах розриву просторово-часових координат та місця дії, у особистості виникають складнощі особистісного та соціального самовизначення. В сучасному суспільстві людина активно взаємодіє з представниками різних культур та ідентифікує себе не тільки зі спільнотами «тут» і «зараз», але також в минулому і майбутньому [1, с.16]. Як зазначає Белінська Є. П., розвиток проблематики мінливості та стійкості ідентичності в епоху постійних соціальних трансформацій додав до її осмислення поняття часу і соціального простору, що постійно змінюється. Часова перспектива та простір існування ідентичності стали необхідною умовою її конфігурації [2].

На сьогоднішній день дослідження феномена ідентичності залишаються актуальними. Це обумовлене реаліями сучасного суспільства, що характеризується стрімкими трансформаціями, в якому людині стає складно адаптуватися. Проте, як вказують сучасні дослідники, незважаючи на важливість вивчення особистісної ідентичності, понятійний апарат та діагностичний інструментарій, який дозволяє її вивчати, представлені недостатньо [6, с.50], що і обумовило тему даної роботи.

Метою нашої статті є модифікація методу семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності у студентської молоді.

Завдання:

1. Удосконалити понятійний апарат для дослідження особистісної ідентичності.
2. Модифікувати метод семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності.
3. Дослідити особливості особистісної ідентичності у студентської молоді за допомогою запропонованої модифікації.

Понятійний апарат для дослідження особистісної ідентичності. Ще Е. Еріксоном особистісна ідентичність визначалася як почуття totoжності Я, що зберігається, не дивлячись на зміни середовища та індивідуальний розвиток [7]. Сам процес набуття ідентичності пов'язувався з відчуттям цілісності, totoжності, внутрішньої несуперечливості [2, с. 54-81].

Інтегруючи сучасні погляди на особистісну ідентичність, можна виділити основні структурні аспекти, які схожі на ті, що були виділені Еріксоном: стійке переживання totoжності Я у часі та соціальному просторі, яке передбачає аутентичність самосприйняття, високий рівень інтеграції власних динамічних та суперечливих образів Я в єдину систему, яка підтримується спільністю значущих інших, що дає відчуття власної неповторності та унікальності [6, с.12-13].

Ми визначаємо інтегровану особистісну ідентичність «як набір рис або інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю у просторі та часі, що дозволяє диференціювати даного індивіда від інших людей» [3, с.67]. Користуючись ідеями Е. Еріксона та його послідовників, в інтегрованій особистісній ідентичності ми виокремлюємо 2 компонента: темпоральну ідентичність (поняття, яке ввів в науковий оберт Сінірелла М. [8]), - відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості себе у часі, та просторово-діяльну ідентичність - відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості власного образу у різних сферах діяльності. Недаремно, як зазначив Еріксон, особистісні спогади минулого, так само як надії та прагнення, пов'язані з майбутнім, свідчать про існування почуття ідентичності в теперішньому [7]. З іншого боку, на думку вчених, ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої ідентичності) [4]. Ступінь консолідованості темпоральної ідентичності визначається тим, наскільки сильними є коливання уявлень про себе в різні часи, в той час як ступінь консолідації просторово-діяльну ідентичності вказує на те, наскільки сильними є коливання уявлень про себе в різних сферах діяльності.

Модифікація методу семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності. Одним із розповсюджених методів дослідження особистісної ідентичності є визначення статусів ego-ідентичності Дж. Марсія. Однак сама теорія статусів ідентичності та методики їх вивчення неодноразово критикувалися дослідниками. Так, голандська дослідниця Anne Van Hoof критично оцінює цінність ідей Марсія та його послідовників. На думку дослідниці, в даних роботах втрачений головний момент розуміння ідентичності, на якому наголошував Е. Еріксон: вивчення почуття часової та просторової totoжності та безперервності. Anne Van Hoof в своїх працях намагається заповнити цю прогалину, однак зачіпає лише аспект просторової totoжності незалежно від часового виміру життя [3, с. 17].

Враховуючи дані зауваження, ми пропонуємо власний спосіб дослідження особистісної ідентичності на основі модифікації методу семантичного диференціалу. Модифікація може реалізовуватися на будь-якому варіанті особистісного семантичного диференціалу, проте в нашому дослідженні ми користувалися методикою семантичного диференціалу Д. Фельдес. В ній, як і в інших подібних варіантах, досліджуванам пропонується оцінити наявність та ступінь виразності у себе запропонованих на бланку характеристик. В методиці Д. Фельдес за допомогою спеціального ключа (див. нижче) визначаються показники трьох факторів «Активність» (А), «Валентність» (В), «Потентність» (П), які й задають координати оцінюваного образу в психосемантичному просторі.

Ключ для методики СД (Д. Фельдес)

П	стать							вік			Поняття	
	+	А	3	2	1	0	1	2	3			
Активный	+	А								А	-	пассивный
хороший	+	В								В	-	плохой
сильный	+	П								П	-	слабый
спокойный	-	А								А	+	подвижный
фальшивый	-	В								В	+	истинный
маленький	-	П								П	+	большой
теплый	+	А								А	-	холодный
умный	+	В								В	-	глупый
доминирующий	+	П								П	-	подчиняющийся
статичный	-	А								А	+	динамичный
жестокый	-	В								В	+	гуманный
зависимый	-	П								П	+	самостоятельный
шумный	+	А								А	-	тихий
чистый	+	В								В	-	грязный
решительный	+	П								П	-	робкий
осмотрительный	-	А								А	+	импульсивный
отталкивающий	-	В								В	+	привлекательный
податливый	-	П								П	+	пробивной

Під фактором активності розуміється ступінь задоволення досліджуваного власним енергетичним потенціалом, ініціативністю, енергійністю, динамічними характеристиками поведінки в цілому (семантичні пари типу: спокійний-рухливий, активний-пасивний тощо). Фактор валентності розуміється як емоційно-оцінне уявлення про себе, міра задоволеності собою, ступінь любові до себе та самоповаги (семантичні пари типу: істинний-фальшивий, гарний-поганий тощо). Фактор потентності - як ступінь задоволеності власним соціальним статусом, рівнем незалежності, самостійності та впевненості в собі (семантичні пари типу: домінуючий-той, що підкоряється; самостійний-залежний тощо) [5].

Для вивчення темпоральної ідентичності досліджуванам пропонується за допомогою стимульного матеріалу семантичного диференціалу Д.Фельдес послідовно оцінити себе сучасного, себе в минулому та

себе в майбутньому. Експериментатор, обрахувавши параметри кожного з цих трьох «образів-Я» - (Аа, Ва, Па) для «Я-актуального», (Ам, Вм, Пм) для «Я минулого» та (Амб, Вмб, Пмб) для «Я майбутнього», має змогу не тільки описати ці три образи і порівняти їх характеристики, але й виокремити узагальнений образ темпоральної ідентичності (ТІ), який в психосемантичному просторі буде заданий за допомогою трьох факторів - А (ТІ), В (ТІ) і П (ТІ), кожен з яких буде розраховуватися як середньоарифметичне значення відповідних факторів «образів-Я» у теперішньому, минулому та майбутньому, тобто:

$$A(TI) = (Aa + Am + Amb) / 3;$$

$$B(TI) = (Ba + Bm + Bmb) / 3;$$

$$P(TI) = (Pa + Pm + Pmb) / 3.$$

Для вивчення просторово-діяльній ідентичності нами були обрані найбільш актуальні сфери відповідно до специфіки студентського вікового періоду. Досліджуваним пропонувалося оцінити себе в наступних сферах: в сім'ї, на навчанні та на дозвіллі, з друзями. Експериментатор, обрахувавши параметри кожного з цих трьох «образів-Я» - (Ас, Вс, Пс) для «Я в сім'ї», (Ан, Вн, Пн) для «Я на навчанні» та (Ад, Вд, Пд) для «Я на дозвіллі, з друзями» знову таки має змогу не тільки описати ці три образи і порівняти їх характеристики, але й виокремити узагальнений образ просторово-діяльній ідентичності (ПДІ), який в психосемантичному просторі буде заданий за допомогою трьох факторів - А (ПДІ), В (ПДІ) і П (ПДІ), кожен з яких буде розраховуватися як середньоарифметичне значення відповідних факторів «образів-Я» у трьох досліджуваних нами сферах – в сім'ї, навчанні та дозвіллі, де:

$$A(PDI) = (Ac + An + Ad) / 3;$$

$$B(PDI) = (Bc + Bn + Bd) / 3;$$

$$P(PDI) = (Pc + Pn + Pd) / 3.$$

Інтегрована особистісна ідентичність (ІОІ), як узагальнений образ темпоральної та просторово-діяльній ідентичності, в психосемантичному просторі буде задана за допомогою трьох факторів - А (ІОІ), В (ІОІ) і П (ІОІ), кожен з яких буде розраховуватися як середньоарифметичне значення відповідних факторів темпоральної та просторово-діяльній ідентичності:

$$A(IOI) = (A(TI) + A(PDI)) / 2$$

$$B(IOI) = (B(TI) + B(PDI)) / 2$$

$$P(IOI) = (P(TI) + P(PDI)) / 2$$

Як відомо, між будь-якими двома образами чи поняттями, що знаходяться в психосемантичному просторі і задані трьома вищезазначеними факторами, завжди можна розрахувати відстань. Це робиться за формулою:

$$D_{1-2} = \sqrt{(A_1 - A_2)^2 + (B_1 - B_2)^2 + (P_1 - P_2)^2},$$

де D_{1-2} - дистанція між першим та другим образом (поняттям).

Аналогічним чином розраховуються й показники дистанції між образами «Я актуальне» - «Я минуле» (Д а-м), «Я актуальне - Я майбутнє» (Д а-мб) та «Я минуле - Я майбутнє» (Д м-мб). Показник ступеню консолідації темпоральної ідентичності (КТІ) обчислюється як сумарний показник всіх трьох дистанцій:

$$(KTI) = (D_{a-m}) + (D_{a-mb}) + (D_{m-mb})$$

Зрозуміло, що максимально консолідованою буде темпоральна ідентичність при нульовому значенні (КТІ), коли Я актуальне = Я минуле = Я майбутнє, тобто коли образ-Я залишається фактично незмінним у часовому вимірі. Чим більшим буде сумарний показник дистанцій, тим менш консолідованою буде темпоральна ідентичність, тим глибшою може бути прірва між уявленнями про себе у різні часи.

Аналогічним чином розраховується показник ступеню консолідації просторово-діяльній ідентичності (КПДІ):

$$(KPI) = (D_{c-n}) + (D_{c-d}) + (D_{n-d}),$$

де (Д с-н) – дистанція між образами «Я в сім'ї»-«Я на навчанні»; (Д с-д) - дистанція між образами «Я в сім'ї»-«Я на дозвіллі»; (Д н-д) - дистанція між образами «Я на навчанні»-«Я на дозвіллі». Чим більшим буде даний показник, тим менш консолідованою буде просторово-діяльній ідентичність, тим суттєвіше буде відрізнятися уявлення про себе в різних сферах життя.

Результати емпіричного дослідження особистісної ідентичності студентів. Нами було проведено дослідження, метою якого було вивчення особистісної ідентичності за допомогою модифікованого нами семантичного диференціалу у студентської молоді. Вибірку склали 250 студентів харківських вузів. Результати дослідження представлені в таблиці №1.

Таблиця 1.

Усереднені показники модифікованої методики СД

Я-актуальне			Я-майбутнє			Я-минуле			Темпоральна ідентичність					
Аа	Ва	Па	Амб	Вмб	Пмб	Ам	Вм	Пм	Ат	Вт	Пт	Інтегрована ідентичність		
5,25	8,32	7,76	7,34	11,78	9,57	5,10	9,57	3,88	5,89	9,89	7,07	Аі	Ві	Пі
Я в сім'ї			Я на навчанні			Я на дозвіллі			Пр-діял. іден			6,59	9,88	6,99
Ас	Вс	Пс	Ан	Вн	Пн	Ад	Вд	Пд	Ап	Вп	Пп			
5,96	9,57	4,75	3,69	7,52	5,59	12,22	12,55	10,39	7,29	9,88	6,91			

Найбільш узагальнений висновок, який можна зробити з наведених даних, стосується однакової структури усіх без винятку образів-Я та видів ідентичності: для всіх них характерним є переважання показників фактору «валентність» над двома іншими факторами, що свідчить про те, що превалуючою характеристикою як окремих образів-Я, так і інтегрованої ідентичності для студентів виступають емоційно-ціннісні якості, високий рівень самоповаги.

Для темпоральної ідентичності студентів характерним є наступне співвідношення факторів: найвищі показники за фактором «валентність», суттєво нижчі – за фактором «потентність» і найнижчі – за фактором «активність», що говорить про найбільшу задоволеність молоді емоційно-ціннісними характеристиками і достатньо високий рівень самоповаги, при тому, що найменший рівень задоволеності студенти демонструють в плані своєї активності та ініціативності. Цікаво, що динаміка образу-Я в часі по різних факторах різна: фактор «валентність», як уже йшлося, в усі часи залишається незмінно найвищим, в той час як фактор «потентність» є найбільш мінливим – від найнижчих показників, характерних для образу себе в минулому, до максимально високих - для себе в майбутньому, що, вірогідно, свідчить про основну домінанту в бажаному часовому розвитку студентів – досягти більш високого соціального статусу, стати впевненими в собі, самостійними й незалежними. В цілому, усі фактори майбутнього образу-Я мають порівняно більш високі показники, що свідчить про оптимістичний погляд на себе в майбутньому, про віру в себе і власний прогрес.

Просторово-діяльнісна ідентичність має інше співвідношення факторів в порівнянні з темпоральною ідентичністю: при тому, що в її структурі фактор «валентність» теж превалює, співвідношення двох інших факторів є протилежним: найнижчі значення демонструє фактор «потентність», що свідчить про те, що в тих сферах життя, що досліджувалися, молодь найменш задоволена рівнем своєї самостійності і впевненості в собі. Це стосується сфери навчання і, ще помітніше, сфери сімейних відносин, в якій студенти відчувають найбільшу залежність і безпорадність. Найбільш позитивним за усіма показниками є образ себе на дозвіллі, з друзями. Найменш задоволені студенти собою в сфері навчання, що особливо проявляється в незадоволеності рівнем своєї активності та ініціативності.

Інтегрована ідентичність студентів позитивна і збалансована: найбільш позитивним, як і скрізь, є показник фактору «валентність», що говорить про достатньо високу самооцінку і самоповагу, при тому, що два інші фактори є теж позитивними й практично зрівноваженими, що свідчить в цілому про достатню задоволеність студентами власною активністю та самостійністю.

Усереднені показники дистанцій між досліджуваними образами та показники консолідації ідентичності у студентській молоді наведені в таблиці 2.

Таблиця №2.

Усереднені показники дистанцій між образами та показники консолідації ідентичності у студентів.

Дистанція Я актуальне-Я майбутнє	Дистанція Я актуальне-Я минуле	Дистанція Я минуле -Я майбутнє	Ступінь консолідації темпоральної ідентичності
10,46	11,56	15,42	37,44
Дистанція Я в сім'ї –Я на навчанні	Дистанція Я на навчанні-Я на дозвіллі	Дистанція Я на дозвіллі-Я в сім'ї	Ступінь консолідації прост.-діял. ідент.
10,33	13,15	11,64	35,12

Аналізуючи представлені в таблиці дані, можна зробити наступні висновки:

- Ступінь консолідації темпоральної ідентичності є нижчим в порівнянні з просторово-діяльнісною ідентичністю, тобто різниця між образами-Я в часі є помітнішою, ніж різниця між образами-Я в різних сферах життя;

- В часовому вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе в минулому та в майбутньому, що, мабуть, природно, зважаючи на типове для нашої культури лінійне уявлення про час; при цьому я-актуальне більше протиставляється я-минулому і більш наближене до уявлення себе в майбутньому, що, вірогідно, відтворює вектор руху молоді.

- В просторово-діяльнісному вимірі найбільша дистанція спостерігається між уявленням себе в процесі навчання та уявленням себе на дозвіллі, з друзями. Ці сфери виступають певною мірою як антиподи для проявів власних якостей. Найменша дистанція спостерігається між уявленням себе в сім'ї та в процесі навчання, в цих сферах образ-Я залишається більш стабільним.

Висновки

1. У статті удосконалюється понятійний апарат для опису особистісної ідентичності. Виділені поняття «інтегрованої особистісної ідентичності», «темпоральної ідентичності», «просторово-діяльнісної ідентичності» та ступеню їх консолідації.

2. Запропонована модифікація методу семантичного диференціалу для вивчення особистісної ідентичності та операціоналізація на її основі усіх введених понять.

3. Емпіричне дослідження особистісної ідентичності студентів продемонструвало наступне:

- Подібність структури усіх без винятку образів-Я та видів особистісної ідентичності, де найбільш позитивною характеристикою завжди виступають емоційно-ціннісні якості, високий рівень самооцінки і самоповаги.

- Для темпоральної ідентичності студентів характерною є найбільша задоволеність емоційно-

ціннісними характеристиками і достатньо високий рівень самоповаги, при тому, що найменший рівень задоволеності вони демонструють в плані своєї активності та ініціативності. Динаміка образу-Я в часі по різних факторах різна: фактор «валентність» в усі часи залишається незмінно найвищим, в той час як фактор «потентність» є найбільш мінливим – від найнижчих показників, характерних для образу себе в минулому, до максимально високих - для себе в майбутньому. В цілому, усі фактори майбутнього образу-Я мають порівняно більш високі показники, що свідчить про оптимістичний погляд на себе в майбутньому, про віру в себе і власний прогрес.

- Просторово-діяльнісна ідентичність має інше співвідношення факторів в порівнянні з темпоральною ідентичністю: в тих сферах життя, що досліджувалися, молодь найменш задоволена рівнем своєї самостійності і впевненості в собі. Це стосується як сфери навчання, так і, ще помітніше, сфери сімейних відносин, в якій студенти відчувають найбільшу залежність і безпорадність. Найбільш позитивним за усіма показниками є образ себе на дозвіллі, з друзями. Найменш задоволені студенти собою в сфері навчання, що особливо проявляється в незадоволеності рівнем своєї активності та ініціативності.

- Інтегрована ідентичність студентів позитивна і збалансована: в ній превалюють емоційно-ціннісні характеристики, при тому, що два інших фактори є теж позитивними й практично врівноваженими, що свідчить про достатню задоволеність молоді власною активністю та самостійністю.

- Ступінь консолідації темпоральної ідентичності є нижчим в порівнянні з просторово-діяльнісною ідентичністю, тобто різниця між образами-Я в часі є помітнішою, ніж різниця між образами-Я в різних сферах життя.

Перспективним, на наш погляд, є дослідження взаємозв'язку особистісної ідентичності з психологічним благополуччям студентської молоді.

Література

1. Андреева Г.М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций // психологические исследования: электрон. научн. журн. 2011. №6(20) [Электронный ресурс]. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 10.07.2017).

2. Белинская Е. П. Временные аспекты «Я»-концепции и идентичности: [Хрестоматия] / Е. П. Белинская // Идентичность : [хрестоматия] / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психол.-соц. ин-т; 2003. – С. 6 – 20

3. П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко Идентичность: Философский и психологический анализ // Гнатенко П.И., Павленко В.М., К.: 1999. – 466 с.

4. Лукьянов О.В. Проблема становления идентичности в эпоху социальных изменений. – Томск: Из-во Том. Ун-та, 2008. – 212 с.

5. Павленко В.Н., Шестопалова Л.Ф., Русакова Т.И. Практикум по медицинской психодиагностике. Часть 1. – Харьков: Изд-во ХНУ им.В.Н. Каразина, 2004. – 64с.

6. Ходаковская О.В. Социальная и личностная идентичность в юности: дисс.канд. психол. наук: 19.00.05. – Санкт-Петербург, 2006. – 187с.

7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 342 с. – (Серия: Библиотека зарубежной психологии)

8. R. Jaspal & M. Cinnirella Media representations of British Muslims and hybridised threats to identity // British Journal of Social Psychology, 49(4), 2010, Pp 849-870.

References

1. Andreeva G.M. K voprosu o krizise identichnosti v usloviyah social'nyh transformacij // psichologicheskie issledovanija: elektron. nauchn. zhurn. 2011. №6(20) [Elektronnyj resurs]. URL: <http://psystudy.ru> (data obrashhenija: 10.07.2017).

2. Belinskaja E. P. Vremennye aspekty «Ja»-konceptii i identichnosti: [Hrestomatija] / E. P. Belinskaja // Identichnost' : [hrestomatija] / Sost. L. B. Shnejder. – M. : Moskovskij psihol.-soc. in-t; 2003. – S. 6 – 20

3. Bratus' B.S. , Pavlenko V.M. Sootnoshenie struktury samoocenki i celevoj reguljacji dejatel'nosti v norme i pri anomal'nom razvitii // Voprosy psihologii. – 1986. - №4. – S. 146-155

4. P.I. Gnatenko, V.N. Pavlenko Identichnost': Filosofskij i psichologicheskij analiz // Gnatenko P.I., Pavlenko V.M., K.: 1999. – 466 s.

5. Lukjanov O.V. Problema stanovlenija identichnosti v jepohu social'nyh izmenenij. – Tomsk: Iz-vo Tom. Un-ta, 2008. – 212 s

6. Hodaikovskaja O.V. Social'naja i lichnostnaja identichnost' v junosti: diss.kand. psihol. nauk: 19.00.05. – Sankt-Peterburg, 2006. – 187s.

7. Jerikson Je. Identichnost': junost' i krizis / Je. Jerikson ; per. s angl., obshh. red. i predisl. A. V. Tolstyh. – M. : Progress, 1996. – 342 s. – (Serija: Biblioteka zarubezhnoj psihologii)

8. R. Jaspal & M. Cinnirella Media representations of British Muslims and hybridised threats to identity // British Journal of Social Psychology, 49(4), 2010, Pp 849-870.